

ИҚТИСОДИЙ СУБЪЕКТЛАР ФАОЛИЯТИДА ЭРКИНЛИК ВА ЗАРУРАТ ДИАЛЕКТИКАСИ

Валиев Б.Н.

*Ўзбекистон халқаро ислом
академияси “Ижтимоий фанлар ва
ҳуқуқ” кафедраси доценти*

Иқтисодий субъектлар фаолиятида эркинлик ва зарурат диалектикаси ижтимоий-иқтисодий тизимларнинг мураккаб табиатини тушунишда муҳим концепция ҳисобланади. Одамлар ўз хатти-ҳаракатларида мақсадли ва эркин фаолият кўрсатса-да, уларнинг қарорлари ижтимоий муносабатлар, ишлаб чиқариш шартлари ва бозор қонунлари каби объектив омиллар билан чекланади. Бу омиллар иқтисодий субъектлар иродасидан мустақил равишда мавжуд бўлиб, уларнинг хатти-ҳаракатларини белгилайдиган зарурий алоқалар ва муносабатлар тизимини шакллантиради. Ушбу диалектик зиддият – эркинлик ва зарурат ўртасидаги муносабат – иқтисодий ҳаёт қонунларининг объективлигини ва одамлар фаолиятининг мақсадли хусусиятини бирлаштиради. Мазкур мақола иқтисодий субъектлар фаолиятида эркинлик ва заруратнинг ўзаро таъсирини таҳлил қилиб, уларнинг ижтимоий-иқтисодий тизим доирасидаги ролини кўриб чиқади.

«Ишлаб чиқариш шартлари ўзгармаган ёки меҳнат унумдорлиги доимий бўлган ҳолатда, қайта ишлаб чиқариш учун ҳар доим бир хил миқдорда ижтимоий меҳнат вақти сарфланиши керак. Бу ҳолат ишлаб чиқарувчиларнинг ёки бошқа товар эгаларининг иродасидан қатъий назар мавжуд¹». Ушбу ёки бошқа иқтисодий ҳолат қандай қилиб ишлаб чиқарувчилар, товар эгалари ва бошқа иқтисодий субъектлар иродасидан мустақил бўлиши мумкин? Ахир, уларнинг хатти-ҳаракатлари иқтисодий

¹ Маркс, К. Сочинения. Т. 23: Капитал. Критика политической экономии. Том первый / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1960. – 907 с.

ҳолатларни белгиламайдими? Иқтисодий ҳаёт қонунларининг объективлиги тушунчаси бир қарашда ғалати туюлади: иқтисодий ҳаёт қонунлари, худди иқтисодий ҳаётнинг ўзи каби, одамлар фаолияти натижасидир, лекин шу билан бирга ундай эмас. Аслида, бу тушунчада, кўплаб бошқа тушунчалар каби, диалектик зиддият ўз ифодасини топади. Бир томондан, одамлар мақсадли равишда хатти-ҳаракат қиладилар. Лекин уларнинг хатти-ҳаракатлари фазо, вақт ва мақсадлар миқёси билан чекланган. Бошқа томондан, кўплаб алоҳида хатти-ҳаракатлардан муайян бир бутунлик шаклланади. Бу бутунлик, яъни ижтимоий-иқтисодий тизим, алоҳида хатти-ҳаракатлар натижасидир (агар улар бўлмаганида, бу тизим ҳам бўлмасди), лекин шу билан бирга алоҳида хатти-ҳаракатлар натижаси эмас (фаол иштирокчилардан ҳеч ким унинг яратувчиси эмас, ҳеч ким унинг шаклланишига интилмаган).

Пайдо бўлган тизим кўплаб алоҳида хатти-ҳаракатларнинг бирлашуви натижаси бўлиб, у на алоҳида бир хатти-ҳаракатга, на уларнинг механик йиғиндисига қисқартирилиши мумкин. Алоҳида хатти-ҳаракатларнинг бирлашуви улар ўртасида алоқалар ва муносабатлар тизимининг ўрнатилишини англатади. Бу алоқалар ва муносабатлар тизимида хатти-ҳаракатларнинг моҳияти очилади, кўпинча бу моҳият фаол иштирокчиларнинг ўзидан яширин бўлади. Натижада, бу тизимда объектив қонунлар ўрнатилади, улар моҳиятан зарурий, барқарор алоқалар ва муносабатлардан бошқа нарса эмас. Юқорида келтирилган иқтибосга қайтамиз. Ишлаб чиқарувчи иродасидан ижтимоий зарурий меҳнат вақтининг мустақиллиги нимани англатади? Бу мустақиллик шуни англатадики, агар ишлаб чиқарувчи бозорда ишлаб чиқарувчи сифатида қолишни истаса, у маҳсулотни жамиятда эришилган техника ва профессионализм даражасига мувофиқ ишлаб чиқариши керак. Акс ҳолда, унинг маҳсулотининг қиймати ўрнатилган даражада юқори бўлади ва у банкротга учирайди. Лекин маҳсулот қиймати қандай ўрнатилади? Бирлик маҳсулотни ишлаб чиқариш учун ижтимоий зарурий вақт меҳнат қуролларини такомиллаштириш бўйича кўплаб алоҳида

хатти-ҳаракатларнинг бирлашуви натижасидир. Шу билан бирга, ҳар бир алоҳида хатти-ҳаракат ижтимоий зарурий ишлаб чиқариш вақтини ўрнатиш мақсади билан белгиланмайди, лекин уларнинг бирлашуви айнан shunday натижа беради.

Қонунлар бутунлик элементларининг зарурий алоқалари ва муносабатларидир. Ижтимоий-иқтисодий ҳаёт даражасида бутунлик элементлари фаол одамлардир. Одамлар фаолиятига мақсадли хусусият хосдир. Натижада дилемма юзага келади: ё зарурий қонунлар эркин иродани истисно қилади, ёки эркин ирода зарурий қонунларни истисно қилади. Дилемманинг биринчи ечим вариантини, масалан, Гольбах таклиф қилади. У сабаб ва натижаларнинг ўзгармас боғлиқлигини тасдиқлаб, ижтимоий ҳаёт субъектларида «бирорта сўз ёки хатти-ҳаракат зарурий бўлмаган» деган хулосага келади², инсон ҳаётининг ҳар бир лаҳзасида фақат «заруратнинг пассив воситаси» бўлади.

Дилемманинг иккинчи ечим вариантини, масалан, неокантианлар таклиф қилади. Масалан, Риккерт shunday деб ҳисоблайди: «биз тарихий қонунларнинг мавжуд эмаслигидан фақат хурсанд бўлишга асосимиз бор³», акс ҳолда инсон фаолияти маъносини йўқотган бўларди. Shunday қилиб, ё инсон фақат зарурат мавжуд бўлганлиги учун хатти-ҳаракат қилади, ёки инсон фақат эркин бўлганлиги учун хатти-ҳаракат қилади, чунки заруратлар оламида ҳар қандай фаолият маъносини йўқотган бўларди. Савол туғилади: хатти-ҳаракатлар эркинлиги деб нимани тушуниш керак?

Гольбах инсон эркинлигини сабабсизлик сифатида рад этади ва «инсон эркин хатти-ҳаракат қилиши учун, у мотивларсиз хоҳлаши ёки танлаши керак» деб таъкидлайди. Бироқ, Риккерт қонунларни рад этса-да, мотивларни инкор қилмайди. Aksincha, ижтимоий хатти-ҳаракатни кўриб чиқишда у фаол иштирокчиларнинг мотивларини аниқлашга муҳим аҳамият беради. Қонунлар

² Гольбах, П. Система природы, или о законах мира физического и мира духовного / П. Гольбах. – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1963. – 715 с.

³ Риккерт, Г. Границы естественнонаучного образования понятий. Логическое введение в исторические науки / Г. Риккерт. – СПб.: Наука, 1997. – 530 с.

воқеани индивидуаллигидан маҳрум қилади, ижтимоий фанларнинг мақсади эса индивидуалликни тўлиқ очиб беришдир. Шу билан бирга, индивидуаллик сабабсизликка тенг эмас: субъект хатти-ҳаракатларининг ўзига хослиги уларнинг мотивсиз эканини эмас, балки умумий қонунга қисқартирилмаслигини ва, демак, ҳар бир ҳолатда айнан шу хатти-ҳаракатни юзага келтирган конкрет мотивларни аниқлаш кераклигини англатади.

Натижада, дилемманинг ҳар бир ечим усули мотивлар мавжудлигини назарда тутади. Демак, мотивлар қандай аниқланишини ҳал қилиш керак. Агар мотивлар зарурат билан аниқланса, инсон ҳам зарурат билан хатти-ҳаракат қилади. Агар мотивлар инсон томонидан эркин аниқланса, у эркин хатти-ҳаракат қилади. Гольбах инсон хатти-ҳаракатлари унинг эҳтирослари билан аниқланади, эҳтирослар эса темперамент билан белгиланади, темперамент эса инсондан қатъий назар мустақилдир, деб ҳисоблайди⁴. Шу билан бирга, темпераментдан ташқари, қабул қилинган ғоялар, тарбия, кундалик тажриба ҳам аҳамиятга эга. Лекин инсон қайси ғояларни қабул қилишини зарурат билан аниқлаш мумкинми? Бу ерда темпераментга таяниш етарли эмас, чунки бир хил темпераментга эга одамлар турли ғояларни қўллаб-қувватлаши, ёки аксинча, турли темпераментга эга одамлар бир хил ғояларни қабул қилиши мумкин.

Сартрнинг фикрича, ўз хатти-ҳаракатлари учун рационал сабабларни (мотивларни) қабул қилишдан олдин, инсон ўз мақсадини аниқлаши керак. Бу эса «ўзини имконли томонга йўналтириш» танловига боғлиқ⁵. Бу танлов ҳеч нарса билан шартланмаган, яъни эркиндир. Демак, Сартр, оқибатда, инсон мотивсиз танлаши мумкин, деб тасдиқлайди. Лекин бу мотивсиз танлов қанчалик эркиндир? Сартр таъкидлайдики, инсон ўзини танлашда эркин бўлса-да, ўзини танламасликка ҳаққи йўқ. Агар инсон муайян альтернативлар орасидан ўзини танлаш заруратига дуч келаётган бўлса, у энди мутлақо эркин

⁴ Гольбах, П. Система природы, или о законах мира физического и мира духовного / П. Гольбах. – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1963. – 715 с.

⁵ Сартр, Ж.П. Бытие и ничто: опыт феноменологической онтологии / Ж.П. Сартр // Цифровая библиотека по философии. – <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000767/index.shtml>.

эмас — нафақат танламаслик имкони йўқлиги сабабли, балки альтернативлар рўйхати аллақачон жамият томонидан таклиф қилингани учун ҳам. Шахснинг амалга ошириш имкониятларининг шаклланиш манбаларини турлича талқин қилиш мумкин. Дильтейга кўра, одамларнинг маънавий соҳадаги ўзаро таъсири (ҳаёт) натижасида бу ўзаро таъсирнинг турли объективация шакллари (ҳуқуқ, санъат, философия, давлат ва бошқалар) юзага келади⁶. Маркска кўра, ижтимоий институтларнинг шаклланишида жамиятнинг моддий ҳаёти соҳасига, гарчи ягона эмас, лекин аниқловчи аҳамият берилади.

Қандай бўлмасин, ижтимоий муносабатларни ташкил қилишнинг муайян шакллари, фикрлашнинг муайян усуллари мавжудлигини тан олиш керак, буларни инсон, ҳеч бўлмаганда, бошланғичда мавжуд деб қабул қилиши ва ўз фаолиятини аниқлашда уларни инобатга олиши лозим. Бошқача қилиб айтганда, номланган ижтимоий фактлар (Дюркгейм терминологияси бўйича) танлов координаталарини белгилайди. Бундан ташқари, инсоннинг ўзи ушбу «координаталар тизими»да муайян ўрин эгаллайди, яъни у муайян синф, миллат ва ҳоказога мансубдир. Шу билан бирга, бундай мансублик инсоннинг аниқ танловини бир маънода детерминация қила олмайди. Сартр таъкидлаганидек, бу ижтимоий ўрин муайян мақсадга эришишга ёрдам бериши ёки тўсқинлик қилиши мумкин, бу танланган ўз-ўзининг лойиҳасига боғлиқ. Лекин инсон эгаллаган ижтимоий ўрин унинг келажак танловини бир маънода аниқламаса-да, у инсон реал деб ҳисоблаши мумкин бўлган вариантлар рўйхатини сезиларли даражада чеклайди. Натижада, инсон у ёки бу альтернативни танлайди.

Бу танлов ташқи мажбурловсиз эркин бўлиши мумкин, лекин бу танловнинг асосида зарурат ётади (жамият таклиф қилган альтернативлар орасидан танлаш зарурати). Агар жамият альтернативлар таклиф қилмаса, инсонда танлаш учун ҳеч нарса бўлмасди. Демак, зарурат эркинликка зид эмас. «Бир нарса, — деб ёзган Спиноза, — эркин деб аталади, агар у фақат ўз

⁶ Дильтей, В. Собрание сочинений. В 6 т. Т. 3: Построение исторического мира в науках о духе / В. Дильтей. – М.: Три квадрата, 2004. –С. 10 – 413.

табиатининг зарурати билан мавжуд бўлса ва фақат ўзи томонидан фаолиятга аниқланса; зарурий ёки, яхшироқ айтганда, мажбурланган нарса эса бошқалар томонидан мавжудлик ва фаолиятга аниқланади»⁷. Бошқача қилиб айтганда, эркинликнинг асосида зарурат ётади, эркинликка эса мажбурлов қарши туради.

Кўриб чиқиладиган мисолларга қайтамиз: инсон имконли альтернативлар орасидан ўз-ўзининг лойиҳасини танлашда ташқи мажбурловсиз эркин бўлиши мумкин, лекин танлов қилиб бўлганидан сўнг, у танланган лойиҳага мувофиқ тарзда хатти-ҳаракат қилиши керак. Бошқача қилиб айтганда, товар хўжалиги шартларида инсон товар ишлаб чиқарувчи бўлиш ёки бўлмаслиқни қарор қилиши мумкин. Лекин, агар у товар ишлаб чиқарувчи бўлишга қарор қилса, у фақат ўз эҳтиёжлари учун маҳсулот эмас, балки товар ишлаб чиқариши керак. Бунда танловнинг муваффақияти инсоннинг ижтимоий муносабатлар тизимидаги ўрнига, масалан, ишлаб чиқариш воситаларининг мавжудлиги ёки йўқлигига боғлиқ. Жамият қонуни одамларнинг ўзаро таъсири жараёнида шаклланади ва амалга оширилади, ижтимоий муносабатларни ташкил қилишнинг муайян шакллари, амалий ва назарий воқелиқни ўзлаштириш схемаларини аниқлаш орқали ўз таъсирини намоён этади. Бу натижалар кейинги авлодлар учун объектив мақомга эга бўлади ва имконли танлов координаталарини белгилайди.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, эркинлик ва зарурат диалектикаси иқтисодий субъектлар фаолиятининг асосий хусусияти сифатида ижтимоий-иқтисодий тизимларнинг мураккаб табиатини очиб беради. Одамлар ўз хатти-ҳаракатларида эркин қарор қабул қилиш имкониятига эга бўлса-да, бу қарорлар жамият томонидан белгиланган зарурий шарт-шароитлар ва муносабатлар тизими билан чекланади. Иқтисодий ҳаёт қонунларининг объективлиги одамлар фаолияти натижаси бўлиб, уларнинг алоҳида хатти-ҳаракатларидан юқорида туради ва умумий тизимда барқарор алоқалар сифатида намоён бўлади. Эркинлик заруратга зид

⁷ Спиноза, Б. *Этика* / Б. Спиноза. – Минск, М.: Харвест АСТ, 2001. – 336 с.

эмас, балки унинг асосида амалга оширилади: инсон жамият таклиф қилган имкониятлар доирасида танлов қилади, лекин бу танлов унга мажбурий равишда юклатилмайди. Шу тариқа, иқтисодий субъектлар фаолиятида эркинлик ва зарурат бир-бирини тўлдиради, бу эса ижтимоий-иқтисодий тизимларнинг динамик ва мураккаб табиатини таъминлайди.